

PAR DAŽU LIETUVIEŠU UN LATVIEŠU VALODAS KOPĒJAS CILMES LIETVĀRDU NOZĪMES MAINĀM

R. BERTULIS

Baltu valodas jau kopš salīdzināmi vēsturiskās valodniecības aizsākumiem pievērsušas sev pētnieku uzmanību. Tas sekmēja šo valodu izpēti un salīdzināšanu ar radniecīgajām indoeiropiešu valodām. Ne mazums pētījumu veltīts arī pašu baltu valodu, it īpaši lietuviešu un latviešu valodas salīdzinājumam. Lielākie nopelni tie ir mūsu valodniekiem K. Būgam un J. Endzelīnam, kā arī daudziem krievu un ārzemju valodniekiem.

Līdz šim salīdzināmi vēsturiskās valodniecības plāksnē visdetalizētāk izpētīta lietuviešu un latviešu valodas fonētika un morfoloģija, daudz mazāk sintakse un leksika. Lietuviešu un latviešu valodas leksikas cilmes skaidrojumi sastopami turpat vai visās indoeiropiešu valodu etimoloģiskajās vārdnīcās un dažāda cita rakstura pētījumos. Šiem jautājumiem īpašu uzmanību veltījuši arī K. Būga un J. Endzelīns¹. Pēdējā laikā liels ieguvums lietuviešu un latviešu leksikas pētniekiem ir pirmā „Lietuviešu valodas etimoloģiskā vārdnīca“, ko 1955. gadā sāka izdot vācu valodnieks E. Frenkelis un kuru pēc autora nāves turpina citi valodnieki². Taču lietuviešu un latviešu valodas leksikas savstarpējās attiecības vēl nevar uzskatīt par pilnībā izanalizētām. It īpaši daudz vēl darāms, lai noskaidrotu abu valodu kopējas cilmes leksikas semantiskās likumsakarības. Kā zināms, mūsdienu lietuviešu valoda, salīdzinot ar mūsdienu latviešu valodu, daudzos gadījumos gan fonētikā, gan morfoloģijā uzrāda tādas skaņas un formas, kas latviešu valodai jau ir vēsturē. Kāds šajā ziņā ir stāvoklis leksikā, to pašlaik nav iespējams noteikt, jo sistemātisku pētījumu par lietuviešu un latviešu valodas salīdzināmās un salīdzināmi vēsturiskās leksikoloģijas un semasioloģijas jautājumiem pagaidām nav. Līdzšinējās ziņas izkaisītas pa daudziem un dažāda rakstura pētījumiem, vairāk vai mazāk apkopotas etimoloģiskajās vārdnīcās, žurnālu rakstos u.c.³ Tagad būtu nepieciešams, izmantojot visus līdzšinējos pētījumus, apkopot iegūtos rezultātus,

¹ Sal. V. Mažiulis. Litauisches etymologisches Wörterbuch von Prof. Dr. Ernst Fraenkel. Lief. 1—10 (Recenzija) — Kalbotyra, III, Vilnius, 1961, p. 243.

² Turpat, p. 244.

³ Svarīgākie pēckara gadu pētījumi par baltu valodu etimoloģijām norādīti pārskata veidā divos V. Toporova rakstos, sk. В. Н. Топоров, Новейшие работы в области изучения балто-славянских языковых отношений. — ВСЯ III (1958) 134—161; Его же, Исследования по балтийской этимологии (1957—1961). — Э 250—261.

lai rastos plašāks pārskats arī par lietuviešu un latviešu valodas leksikas savstarpējām likumsakarībām.

Šajā rakstā mēģināts noskaidrot dažu mūsdienu lietuviešu literārās valodas un mūsdienu latviešu literārās valodas lietvārdu savstarpējās semantiskās attiecības, proti — kurā valodā aplūkojamas lietvārdi saglabājuši senāku nozīmi (vai nozīmes), kā un kādēļ šie vārdi, pēc cilmes būdām abām valodām kopēji, laika gaitā mainījuši nozīmi⁴. Nozīmes-mainiņu skaidrojumiem izmantoti pašu lietuviešu un latviešu valodas izlūkšņu materiāli un senie rakstu pieminekļi, kā arī radniecīgo valodu dotumi.

Latv. *akacis*: liet. *aketē*, *eketē*

Mūsdienu latviešu literārajā valodā *akacis* tiek lietots ar nozīmi 'bedre purvā, pilna ar ūdeni, dažkārt aizaugusi ar sūnām' ME I 62 s.v. (1.noz.), sal. 'пучина, окно (топь в болоте)' LKV 39. Līdzās literārās valodas formai *akacis* sastopamas arī vairākas izlūkšņu formas: *akace*, *akate*, *akata*, *akacs*, *akats*,-s, sk. MĒ I 62, EH I 65.

Mūsdienu lietuviešu valodā latviešu valodas *akacim* ģenētiski atbilstošas formas literārajā valodā ir divas: *aketē* (3^b) un *eketē* (3^b) DŽ 7, 172, taču nozīmes ziņā tās nošķiras no radniecīgā latviešu valodas vārda. Liet. *aketē/eketē* mūsdienu lietuviešu valodā nozīmē to pašu, ko mūsdienu latviešu valodā *āliņģis*, sal. 'lede prakirsta skylē' DŽ 7; LKŽ I 44; LKŽ II 809; 'пропуть' LRKŽ 24, 140; LRŽ 3, 158; piem.: *Iškirskit āketę ir pagirdykit gyvulius* (Miroslavas) 'izcērtiet āliņģi un padzirdiet lopus'; *Nestovėk šalia eketės — da igriūsi* (Griškabūdis) 'nestāvi pie āliņģa — vēl iekrītisi'⁵.

Arī lietuviešu valodas izlokšnes līdzās literārajā valodā lietojamām formām *aketē/eketē* uzrāda vairākas paralēlformas, kā *āketis* (1), *aketis* (3^b) LKŽ I 45, *aketys* (3^b) LKŽ I 46, *ēketis* (1), *eketis* (1, 3^b), *eketys* (3^b) LKŽ II 809, *akertē* (3^b), *ākertis* (3^b) LKŽ I 43, *ekertē* (3^b), *ēkertē* (1), *ēkertis* (1) LKŽ II 809, *jekertē* ЮЛС II 695.

Mazliet janorāda uz atšķirībām, kādas ir lietuviešu valodas un latviešu valodas vārdu darīšanā. Lietuviešu valodā visās vārda formās sastopam piedēkli *-et-*, bet latviešu valodas vārdos — piedēkli *-at-*, sk. P. Skardžius ŽD 341, J. Endzelīns LGr 385 (207 §b), LSF 101, BSF 105. K. Būga RR II 506—507 ir uzskatījis, ka latv. *akacs* < baltu **akaki-*. Uz šādām domām K. Būgu, šķiet, vedinājis tas, ka latviešu valodas vārdos *akacs*, arī *akacis*, *akace*, gala zilbē ir *-c-*, tātad likumsakarīgi *akacs* < **akaki-*. Taču J. Endzelīns ME I 62 norāda, ka *akacis*, ko izlūkšnēs izrunā arī kā *akacs*, etimoloģiski saistāms ar **akat(i)s* (sal. *cepētis* > augšz. *cepecs*), bet forma *akace* varēja veidoties, kontaminējoties formām *akate* un *akacs*. To, ka

⁴ Šis raksts ir daļa no plašāka pētījuma par lietuviešu un latviešu valodas kopējas cilmes lietvārdiem, kas vienā vai otrā valodā mainījuši nozīmi. Te vēl netiek doti nekādi vispārinājumi, tas būs iespējams tikai pēc visa savāktā materiāla detalizētas izpētes un sistematizēšanas.

⁵ Lietuviešu valodas piemēri šim rakstam pa lielākaļi daļai ņemti no „Lietuvių kalbos žodynas“ ilustratīvā materiāla, kā arī no šīs vārdnīcas kartotekas Lietuvas PSR Zinātņu Akadēmijas Lietuviešu valodas un literatūras institūtā. Vietu nosaukumi, no kuriem uzrakstīti piemēri, šajā rakstā tiek doti lietuviešu valodā.

latviešu valodā vārda *akacis* piedēklī ir *-t-*, rāda arī citas, jau augstāk minētās formas *akate*, *akata*, *akats*, *-s*.

Tātad latv. *akacis* darīnāšanas tipa ziņā ir pilnīgi tāds pats kā liet. *aketē|eketē*⁶. Atšķirība piedēkļos — liet. *ek-et-ē*, latv. *ak-at-(i)s* > *akacis*, jādodomā, ir radusies vēlāk. Piedēkļa patskanis šajos vārdos varēja asimilēties saknes patskanim. To, ka vienas un tās pašas saknes vārdos ne tiktai lietuviešu un latviešu valodā, bet arī pašā lietuviešu valodā var mities piedēkļi *-et-* un *-at-*, rāda kaut vai šādi piemēri: liet. *kūp-et-a* : latv. *kup-at-a*; liet. *kleb-et-à* : latv. *klab-at-a*; liet. *kep-at-is* — *kep-et-is* : latv. *cep-et-is*; liet. *lep-ét-à* : latv. *ļep-at-a*; liet. *sūk-at-a* — *sūk-et-a* u.c., sal. J. Endzelīns LGr 75—76 (35 §), 384 (207 §), BSF 104—105; P. Skardžius ŽD 334 sekk.

Liet. *ekertē*, *akertē*, *ēkertē*, *ekertis*, *ēkertis*, *jekertē* atšķiras no lietuviešu literārajā valodā lietojamajiem *aketē|eketē* ar to, ka izlokšņu formās sastopam iespraustu *-r-*⁷. Liet. *akertē(j)ekertē* veidoti, kontaminējoties vārdiem *aketē|eketē* ar darbības vārdu *keřta* 'cērt', jo runātāji saistījuši āliņģa nosaukumu ar tā veidošanu, proti, cauruma ciršanu ledū; tātad *akertē(j)ekertē* 'āliņģis' apzināts kā 'tas, kas izcirsts ledū', piem.: *Žiemā lede kerta ēkertes vandeniui semt, velēt, galvijams girdyt* (Anykščiai) 'ziemu ledū (iz)cērt āliņģi ūdens smelšanai, (drēbju) mazgāšanai, lopu dzirdīšanai', sal. K. Būga RR II 507; P. Skardžius ŽD 21; E. Fraenkel SB VII (1938—1940) 28—29, Bsl III (1938) 483.

Aplūkojamos liet. *aketē|eketē*, latv. *akacis* etimologi saista ar liet. *akā* (4) 'āliņģis', *ākas* 't.p.', latv. *aka*, tālāk ar lietuvārdiem indoeiropiešu valodās, kas apzīmē acs jēdzienu: pr. *ackis*, *ackins*, liet. *akis*, latv. *acs*, sl. *oko*, arm. *akn*, gr. ὄσος, lat. *oculus* u.c., sk. J. Endzelīns ME I 62; K. Būga RR II 506—507, III 359—360; E. Fraenkel LEW I 120; A. Walde — J. Pokorny VW I 171; F. Specht KZ LXII 344 (1935) 210 u.c.

1 Daudzās valodās, to skaitā arī neindoeiropiešu, bieži sastopams nozīmes pārnesums 'acs' → 'caurums vispār; avots; akacis', piem.: latv. *acis* pl. 'dziļas bedres pļavās (galvenokārt upju sengultnēs)' EH I 2 s.v. *acs* (7. noz.); *acis* pl., *velna acis* pl. 'vaļējas, pilnas ar ūdeni bedres purvā vai apaļas, dziļas vietas ūdenī' ME I 8 s.v. *acs* (7. noz.); liet. *akis* 'ledū izcirsts caurums vai vispār neaizsalusi vieta', piem.: *Važiuojant per ežerą arklys įkišo į akį koją ir nusilaužė* (Žarėnai) 'braucot pāri ezeram zirgs iegrūda caurumā (vaļējā vietā, acī) kāju un salauza' LKŽ I 55 s.v. (6. noz.), sal. NW 2; *akis* 'vaļēja vieta slīkšņā; purvu vai aizaugošu ezeru neliels ūdens klāns, ezēriņš; avots, urga, kas izverd no zemes', piem.: *Mūsų balose daug akių* (Miroslavas) 'mūsu purvos daudz avotu (acu, akaču)' LKŽ I 55 s.v. (7. noz.), *Kur ne-kur, tūpaq liūno yra akėš. Akis—tai tokia skylė liūni, nelyginanė žiemos metu aketė ladi* 'šur tur slīkšņā ir akači (acis). Acis (akacis) — tāds caurums slīkšņā kā ziemā āliņģis ledū' TiŽ I 130; sal. arī K. Būga RR III 351—352; kr. *Окна в болоте* 'akači purvā' OC 437 s.v. *окно* (2. noz.); arm. *akn* 'acs' un 'caurums,

⁶ K. Būga RR II 507 norāda, ka liet. *eketē*, *ēketē*, *ēketis*, *-ies* u.c. <ide. **ekwet-i* (**ekwēt-i*) ar senu *e-* vārda sākumā; formā *aketē* vārda sākuma *-a* K. Būga uzskata par jaunāku parādību, sal. K. Būga RR II 141, III 409—411.

⁷ E. Frenkelis ZsIph XXII 1 (1953) 98 atzīmē, ka vārdos iespraustu *-r-* sastop ne tikai baltu, bet arī citās indoeiropiešu valodās, it īpaši aizguvumos. Zināma loma te ir tautas etimoloģijai.

sprāuga; avots', j. pers. *čašm* 'acs' : *čašma* 'avots' H. Hübschmann AGr I 413—414; čerem. *šihdža*, *sinzā* 'acs' un 'avots' : ig. *silm* 'acs' M. Vasmer SBPA 1935 523, 540, 545, 654; sk. arī E. Fraenkel SB VII (1938—1940) 29; A. Fick VW II 4; K. Sethe SBPA 1933 869.

Lai noskaidrotu lietuviešu valodas vārdu *aketē/eketē* un latviešu valodas *akacis* semantiskās attiecības, svarīgi ir zināt, kā veidojušās vārdu — liet. *aka(s)* un latv. *aka* nozīmes, jo aplūkojamie liet. *aketē/eketē* un latv. *akacis* laikam ir darināti no liet. *aka(s)* resp. latv. *aka*, sk. E. Fraenkel SB VII (1938—1940) 29; J. Endzelīns LGr 305—306 (207 § b), sal. ME I 62.

Liet. *aka(s)*, kas sastopams tikai žemaišu izloksnēs, nozīmē to pašu, ko *aketē/eketē* — tātad 'aliņģis'. Lietuviešu valodas vārda *aka(s)* nozīmes pamatā, jādomā, ir viena no augstāk aplūkotajām pārnestajām nozīmēm 'vaļēja, neaizsalusi vieta ledū' ← 'acs'. N. Neselmanis savā vārdnīcā (1851), piemēram, tādēļ dod līdzās vienu otram vārdus *akas* un *akis*: *Akas, o, m. Wuhne, Onung im Eise zum Wafferschöpfen* un *Akis, io m. daff.* NW 2. Ka lietuviešu valodas vārds *aka(s)* ir nozīmējis 'caurums, sprauga', laikam rāda arī šādi piemēri Lietuviešu valodas vārdnīcas kartotekā: *Girnų aką reik daboti didesne...* (Sudmantai) 'dzirnu (dzirnākmens) caurumu (aci) jātaisa lielāku'; *akas* 'trikampē skylutē, pro kurią kargenis kartį varo tolyn' (Nida) — [kāds zvejniecības termins].

Vēlāk liet. *aka(s)* varēja iegūt savu tagadējo nozīmi uz šāda nozīmes pārnese pamata: 'vaļēja vieta ledū' → 'āliņģis, ledū izcirsts caurums'.

Latviešu valodas vārds *aka* mūsdienās apzīmē speciālu ūdenskrātuvi māju tuvumā. Arī šī nozīme varēja veidoties no minētajām vārda *acs* pārnestajām nozīmēm: 'speciāla ūdens krātuve' ← 'avots; vaļeis ūdens laukumīš' ← 'acs'. Ka zināms, senatnē ūdens tika ņemts no turienes, kur tas dabā bija visvieglāk pieejams. Un šāda vieta pirmām kartām bija tuvākais avots, strauts vai urga. Avots arī latviešu tautasdziesmās daudzārt minēts kā vieta, kur smelts ūdens, kur dzirdīts, kumeliņš u.t.t., piem.:

Bērīt's, mans kumeliņš,

Neēd auzu nesijātu:

Tam vajaga tīru auzu,

Tīr' avota ūdentiņu. (LTD I 2456, sal. LD 29739 u.c.)

Vēlāk speciālās ūdenskrātuves jau tika ierīkotas noteiktās vietās, kur bija vairāk ūdens. Tādas, protams, bija apkārtnes zemākās vietas, tadēļ latviešu tautasdziesmās bieži minēta „aka lejiņā“, piem.:

Tālu druva, talu pļava,

Tālu aka lejiņā. (LTD IX 1108)

Palīdziet, labi ļaudis,

Aku rakti lejiņā. (LTD IX 2263 u.c.)

Pēc tam, kad ūdens krātuves sāka speciāli ierīkot tuvāk apdzīvotajai vietai, tās pārņēma seno vārdu *aka* '*avots, urga'.

Vārds *aka* kādreiz varēja nozīmēt latviešu valodā ne tikai 'avots, urga', bet arī 'neaizsalusi vieta ledū'. Ar šādu nozīmi saistāmas divas latviešu valodas izlokšņu formas — *akace* (Lazdona) un *akate* (Vecpiebalga), kuras nozīmē 'nelieli caurumi ledū, kas izveidojušies tajā vai kurus izcērt zvejnieki, lai tīkla spārnu kokus aizvilkk-

tu no vienas akaces resp. akatas līdz otrai un tad līdz āliņģim, kur tiklu izvelk ārā no ūdens' ME I 62 s.v. *akacis* (2. noz.), ja tās darinātas no vārda *aka*, sk. J. Endzelīns LGr 385 sek. (207 § b).

No visa teiktā varam secināt, ka lietuviešu-latviešu *aka(s)* ir nozīmējis gan 'neizsalusi, vaļēja vieta ledū', gan 'avots, urga; ūdens „acs“', šīs nozīmes savukārt pārņemdamas no aplūkotajām parnestajām nozīmēm, kādas vēl tagad uzrāda liet. *akis* un latv. *acs*. Lietuviešu valodas vārda *aka(s)* 'āliņģis' un latviešu valodas vārda *aka* 'ūdens krātuve' nozīmes ir viena polisemantiska vārda dažādu nozīmju tālāks turpinājums. Lietuviešu valodā vārdu *aka(s)* vēlāk ir izstūmis no valodas aktīvā fonda atvasinājums *aketē|eketē*, būdams ar to pašu nozīmi. Liet. *aka(s)* saglabājas vienīgi žemaišu dialekta rietumdaļā un laikam arī dažās augštaišu dienviddaļās izloksnēs, kā rāda Lietuviešu valodas vārdnīcas kartoteka, kur vārds *aka(s)* 'āliņģis' uzrakstīts no šādām vietām: Klaipēda, Dumpji, Sudmanti (Klaipēdas raj.), Kinti, Vente, Liņģi (bij. Priekules raj.) un Smalininki. Vārdu *akas* senākās vārdnīcās uzrāda tikai F. Neselmanis un F. Kuršaitis, abi atzīmēdami, ka šis vārds tiek lietots tikai žemaišu izloksnēs.

Ka vārdi liet. *aka(s)* un latv. *aka* nozīmju ziņā kādreiz ir bijuši tuvi, liecina arī vārdu liet. *aketē|eketē* un latv. *akacis* senākas nozīmes.

Latviešu valodas vārda *akacis* mūsdienu nozīme 'bedre purvā, piilna ar ūdeni, dažkārt aizaugusi ar sūnām' ir veidojusies no augstāk aplūkotās nozīmes 'vaļēja, ar ūdeni pildīta bedre purvā vai apaļa, dziļa vieta ūdenī', kuras pamatā ir *acs* parnestā nozīme. Dažās latviešu valodas izloksnēs (Vecmuiža u.c.) vārds *akacis* nozīmē arī 'iedabums upē vai ezerā' ME I 62 s.v. (3. noz.), EH I 65, kas tāpat jāuzskata par nupat kā minētās vārda *acs* pārnestās nozīmes līdzinieku.

Jau tika norādīts, ka latviešu valodā izloksņu formas *akace* un *akate* nozīmē arī 'nelieli caurumi ledū, kas izveidojušies tajā vai kurus izcirtuši zvejnieki'. Šie piemēri rāda, ka latviešu valodas vārds *akacis* nozīmējis arī 'vaļēja vieta ledū' un uz šīs nozīmes pamata varēja veidoties vārds *akacis* ar nozīmi 'āliņģis'. Taču šādu nozīmi vārds *akacis* varēja neiegūt tādēļ, ka valodā ieviesās šī jēdziena apzīmēšanai sens aizguvums no lejasvācu *haling* – *āliņģis*, sk. J. Sehwers DLL 141, E. Fraenkel LEW I 516 s.v. *ola*, bet, ja vārds *akacis* jau nozīmēja 'āliņģis', tad aizguvums varēja stāties dzimtā vārda vietā; analogiski gadījumi bieži novēroti ne tikai latviešu, bet arī citās valodās⁸.

Senākie rakstu pieminekļi vārdu *akacis* neuzrāda. K. Ulmaņa vārdnīcā (1872) dots vārds *akate*, kas tagad zināms no dažām izloksnēm, ar tādu pat nozīmi, kā mūsdienu latviešu valodā *akacis*, sk. UW 7.

Lietuviešu valodas vārda *aketē|eketē* senākās nozīmes noskaidrošanai palīdz daži seno rakstu un izloksņu dotumi. Tā M. Daukšas Kātehimā (1595) sastopam: *ing... ģkēte impūlau* (DK 144/19) 'atvarā (akacī) iekritu'. Ka M. Daukšas minētais vārds *eketē* lietots nozīmē 'atvars, akacis', rāda arī attiecīgā vieta poļu valodas tekstā – *toniq* 'atvarā, dzelmē, akacī'. Vēlāk vārds *eketē* labots par *walksna*⁹.

⁸ Sal. A. Ozols, Latviešu lautasdziesmu valoda, Rīgā, 1961, 62. un sekk. lpp.; A. Бах, История немецкого языка, М., 1956, стр. 47 и след.

⁹ J. Krops norāda, ka sinonīmi *eketē* un *walksna* pagaidām uzrakstīti tikai no M. Daukšas Kātehimā, sk. J. Kropas. Leksiniai paralelizmai Daukšos Kātechizmo (1595) kalboje. — Lietuvių kalbotyros klausimai, III, Vilnius, 1960, p. 228.

M. Daukšas dotā vārda *eketē* nozīme ļoti tuva vārda latv. *akacis* nozīmei 'iedubums upē vai ezerā' ME I 62 s.v. (3. noz.), EH I 65. Vardu *eketē* ar nozīmi 'akacis purvā' norāda K. Būga RR II 507 no Kupišķa. Tas ļauj secināt, ka aplūkojamais lietuviešu valodas vārds kādreiz ir bijis nozīmē ļoti tuvs vārdam *akacis*. Lietuviešu valodas vārds *eketē* tagadējo nozīmi 'āliņģis' ir ieguvis katrā ziņā vēlāk. Kā rāda liet. *aka(s)*, tāpat arī vārda *akis* minētās pārnestās nozīmes, liet. *aketē/eketē* līdzās nozīmei 'dziļa vieta upē, atvars' varēja nozīmēt arī 'vaļēja, neaizsalusi vieta ledū' (sal. minēto latviešu valodas formu *akace* un *akate* nozīmi). Pēc tam noticis nozīmes pārnese 'vaļēja, neaizsalusi vieta ledū' → 'āliņģis'. Tiesa, lietuviešu valodā arī zināms aizgūvums *ólingis,-é* no tā paša avota kā latv. *āliņģis*, taču tas neguva tādu izplatījumu kā aizgūvums latviešu valodā un nozīmē tuvo lietuviešu valodas lietvārdu semantiku neietekmēja.

Jēdzienu *akacis* mūsdienu lietuviešu valodā apzīmē ar vārdu *akivaras* (1), sal. DŽ 8 s.v. (1. noz.); LKŽ I 58 s.v. (1. noz.); K. Būga RR II 507. Liet. *akivaraš* ir saliktenis ar vārda *akis* celmu pirmajā daļā, sal. P. Skardžius ŽD 417; šī vārda sākotnējā nozīme laikam ir 'atvēršies acs, vaļēja vieta purvā', sal. K. Būga RR III 362. Ja liet. *aketē/eketē* kādreiz varēja nozīmēt arī 'akacis purvā', tad ar laiku šo nozīmi pilnīgi pārņēma vārds *akivaras*.

Vārdnīcās kā pirmie liet. *eketē* min P. Ruiģis (1749), H. Milkus (1800), vēlāk arī F. Neselmanis (1851) u.c., sk. RW I 32, MW I 66, NW 18, KW 106, 70, II 395, 695 u.c., bet jau ar mūsdienu lietuviešu valodā pazīstamo nozīmi.

Interesantu formu nozīmē 'āliņģis' uzrāda M. Miežiņš savā vārdnīcā (1894): *akytē*, v. *aketē*. f. *ālin'g'is*. *przeręb, przerębla na lodzie*. пропыбь, blakus minot šādu piemēru: *Trioba su svecziais pro langą izslindo? = Tinklas su žuvimis par akytę izstraukiamas* MV 2. Laikam vārdā *akytē* sastopam kolektīvnozīmes piedēkli *-yt-*, sal. P. Skardžius ŽD 356, J. Endzelīns BSF 106. M. Miežiņa minētais vārds arī parāda vārdu *akis* un *aketē/eketē* semantisko saistību.

Kopējās cilmes vārdu liet. *aketē/eketē* un latv. *akacis* nozīmju veidošanās pārskats liecina, ka senāka, tuvāka sākotnējai nozīme saglabājusies latviešu valodā.

Latv. *ārs* : liet. *óras*

Mūsdienu lietuviešu valodā *árs* galvenokārt tiek lietots netiešajos locījumo ar nozīmi 'vieta ārpusē, laukā, brīvā dabā', sal. 'das Aussen, das Äussere, die Aussenseite als das Freie, dem Auge sichtbare' ME I 240 s.v. *ára* (2. noz.)· LKV 72; piem.: *staiģāt pa áru, izlauzties uz áru, ára durvis* u.c. Sieviešu dzimtes forma *áre*, ko visbiežāk lieto daudzskaitlī — *áres* un kura mūsdienu lietuviešu valodā jau pieskaitāma dzejas valodas vārdiem, nozīmē 'plašums, plašs klajums', piem., *meži un áres* 'леса и поля'; *dzimtenes árēs* 'на полях родины; на просторах родины' LKV 70, sal. 'das Freie, das freie Feld' ME I 239 s.v. *ára* (1. noz.), EH I 194 s.v. *áre* (1. noz.). Sastopama arī jaunāka forma *ára* ME I 239, kas veidota pēc analogijas ar *augša, apakša* u.c., sk. J. Endzelīns LGr 267 sek. (126 §).

Mūsdienu lietuviešu valodā minētajiem vārdiem *árs, áre* pēc cilmes atbilst *óras* (3) — ar nozīmēm 'gaiss' un 'laiks (klimats)', sal. 1. 'dujos, supančios žemę; atmosfera', 2. 'atmosferos sąlygų būsenā tam tikru laiku' DŽ 520; 1. 'воздух', 2. 'погода' LRKŽ 389; LRŽ 578; LLV 760; piem.: *Tėvynės oro man trūksta, saulelės tavo*

akių (S. Nėris) 'tėvzemes gaisa man nav, tavu acu saulītes'; *Gal nelis, ka toks šal-tas oras pasidarē* (Pakruojis) 'varbūt nelis, ja laiks kļuva tik auksts'.

Tiek lietota arī daudzskaitļa forma *orai*, kas nozīmē 'laiks, klimats', sal. LRKŽ 389 s.v. *oras* (2. noz.), kā arī 'negaiss, nelaiks, vētra, auka' LLV 759, piem.: *Per dienā keli ora ī pereina* (Pilvišķiai) 'dienā laiks mainās vairākkārt'.

Vardus latv. *ārs, āre*, liet. *oras* etimologi sākmā saistīja tikai ar lat. *ārea* 'laukums, brīva vieta', skr. *ārād* 'no tālienes' u.c., sk. A. Fick VW I 5, 359, sal. arī W. Prellwitz BB XXIII (1897) 74 sekk. Taču, kā to pierādīja J. Endzelīns un K. Būga, latv. *ārs, āre* un liet. *oras* cilmes ziņā nav nošķirami no vārdu grupas indoeiropiešu valodās, kas apzīmē jēdzienu, saistītu ar zemes apstrādāšanu, aršanu, proti, ar liet. *āri*, latv. *art*, s. sl. *orati* 'art', gr. ἄρουν 't.p.', lat. *arāre* 't.p.', ir. *airim* '(es) aru', got. *arjan* 'art', s.a.vāc. *erran* 't.p.'; liet. *orē/ōrē* 'aršana; aršanas laiks' u.c., tālākiem atvasinājumiem no ide. **arā-*. Sīkāk par latv. *ārs, āre*, liet. *oras* un tiem radniecīgo vārdu etimoloģiju sk. И. Эндзелин ЛП I 52; J. Endzelīns ME I 240, 141; SV 143, 234; K. Būga AS I 97, RR II 256–257; P. Skardzius ŽD 27; E. Fraenkel LEW I 518; A. Г. Преображенский ЭС I 655; M. Vasmer REW II 274; R. Trautmann BSW 13; A. Brückner SEP 381; A. Walde – J. Pokorny VW I 78 sek.; J. Pokorny IEW 62 sek. u.c., kur norādīta arī pārējā literatūra.

Kā rāda etimoloģija, vārdu *ārs, āre* un *oras* sākotnējā nozīme bijusi 'lauks, aramlauks'¹⁰. Vārdus *ārs, āre* ar šo seno nozīmi vēl tagad sastopam vairākās latviešu tautasdziesmās, piem.: *Kas man deva āra zemi sila zemes arājam* (LD 11218); *Nedod, dievs, tau!* ārītes brāļa āres maliņā (LD 10389). Uz šādu nozīmi norādīts arī ME I 240 s.v. *āra* (1. noz.) – 'aramlauks' un piezīmēts, ka it īpaši tiek lietota forma *āre* ar nozīmi 'lauks, kādam piederošs zemes gabals'. Vārdus *āra, āre, ārs* „Latviešu tautasdziesmu“ paskaidrojošās vārdnīcas norāda ar nozīmi 'kopta, kultivēta zeme (tūrums, pļava)'. Izloksnēs arī saglabājušās līdzīgas nozīmes – *āre* 'iekopta zeme bez kokiem' (Kalsnava), *āres pļava* 'sausā pļava, kur aug laba zāle' (Vecpiebalga) EH I 194 s.v. *āre* (1. noz.)¹¹, sal. salikteni ar *āre*: *silāre* 'tūrums silājā', piem.: *Viens gans nomīra silāres malā* (LD 2692, 4. var.) ME III 838.

Mūsdienu latviešu valodā *ārs* lauka nozīmē gandrīz vairs nav sastopams. Mūsdienās vārdu *ārs* lieto, galvenokārt netiešajos locījumos, ar nozīmi 'vieta ārpusē, laukā, brīvā dabā'. It sevišķi labi šo nozīmi uzrāda vārds *ārs* lokatīva locījumā – *ārā* 'ārpusē, laukā, brīvā dabā'¹². Šī vārda *ārs* nozīme ir veidojusies no senās nozīmes 'lauks, aramlauks' līdzīgi tam kā *laūkā* no *laūks*, sk. ME II 426 sek. Vārda *ārs* lokatīva locījuma forma *ārā* latviešu valodā ir pilnīgi adverbializējusies un tagad norāda gan uz darbības virzienu, gan uz darbības vietu, sk. J. Endzelīns LGr 601 (466 §).

¹⁰ J. Endzelīns ЛП I 52 norāda: «По моему основному значению слов *ārs, oras, ārea* — «свободное (не поросшее лесом) место, поле...»; K. Būga RR II 256 atzīmē: „Senovėje *ōru* vadinta „arimas“, „artas“ laukas, „Ackerfeld“, «пахатное поле».

¹¹ Citus piemērus sk. K. Būga RR II 256 sek. un И. Эндзелин ЛП I 53.

¹² Tādēļ lokatīva locījumu *ārā* atsevišķā līdzā izdala ne tikai „Latviešu-krievu vārdnīca“ (1963), dodot krievu valodā šādu tulkojumu: '(“norādot vietu) на, улице, на дворе... (norādot virzienу) вон; на улицу; наружу’, šo locījumu izdalījušas turpat vai visas senās vārdnīcas: *hinauβ/ahra* McL 91; *Ahrā. Hinauβ.* L(B) 10; *āhrā... drauβen, im Freien, hinauβ!* UW 2 u.c.

Lietuviešu valodā vārdu *óras* tiešajā locījumā ar nozīmi 'lauks, aramlauks' arī nesastopam. Taču vārdu *óras* daudzkārt lieto netiešajos locījumos, it sevišķi vienskaitļa lokatīvā, ar tādu pat nozīmi kā latv. *ārā*, piem.: *Orē dabar labai gražu: tikras pavasaris* (Doviliai) 'ārā (laukā) tagad ļoti skaisti — īsts pavasaris'; (mikla) *Stovi boba grīčioj, o galva ore* (Panevėžys) 'sieva stāv istabā, galva ārā (laukā)' (krāsns); *Taip pribaidē, kad dabar bijo vienas ir kojās ī orą iškelti* (Grūžiai) 'tā iebiedēja, ka tagad baidās pat kāju spert ārā (laukā) viens pats'; Oriē (*lauke, ore, vok. draussen, plg. namie*) *pavasaris* (J. Jablonskis) 'ārā (laukā)... pavasaris'; *Ora duris nerakintos* (Ēriškiai) 'āra (lauka) durvis nav aizslēgtas' u.c., sal. vārdu *óras* mūsdienu nozīmē: *Ore girdėti paukštelių čiulbėjimas* (J. Avyžius) 'gaisā dzirdama putnu čivināšana'.

Visos no izlokšnēm minētajos piemēros, kā redzams, vārda *óras* dažādās formas tulkojamas latviski ar 'ārā, laukā'; arī lietuviešu valodā redzam analogiju: *óras* '*lauks' — *orē* 'ārā, laukā' tāpat kā *laūkas* 'lauks' — *laukē* 'laukā, ārā'.

Vairākās Lietuvas izlokšnēs, it īpaši austrumaugštaišu¹³, bieži tiek lietots illatīva locījums, „kas parasti noder virziena apzīmēšanai, bet izlokšnēs arī kā parastie lokatīvi atbild uz jautājumu „kur?““, J. Endzelīns LGr 460 (317 §). Virziena apzīmēšanai ļoti bieži lieto vārda *óras* illatīvu *orañ*, piem.: *Mergaitēs baškickos išbēgo oran ir laksto po sniegū* (Lazūnai) 'meitenes basām kājām izskrēja ārā (laukā) un skaidra pa sniegu'; *Katīnas oran prašos* (Švenčionėliai) 'kaķis prasās ārā (laukā)'; *Mergaitē išspiovė virtinī orán* (Biržai) 'meitene izspļāva [i]ķķenu ārā (laukā)'. Daudz šādu vārda *óras* illatīvu arī senajos lietuviešu rakstos, it īpaši M. Daukšas Postilā (1599), piem.: *Pētras iŕbeiqs óran wérke karczėi...* (DP 159/17) 'Pētrs, izgājis ārā (laukā), gauži raudāja'; *iŕbrinko gerąses (žuvis) ing rikūs ŕawus | o piktąses óran iŕmete* (DP 524/32—33) 'izlasīja labās (zivis) savos traukos, bet sliktās izmeta ārā (laukā)'.

Illatīva locījums *orañ*, tāpat kā daži citi — *viršūñ, laukañ* u.c., ir jau adverbializējies. A. Laigonaite, kas sīki analizējusi lokatīva locījumus lietuviešu valodā, norāda, ka illatīvi adverbializējas galvenokārt tajos gadījumos, ja šo locījumu konkrētā nozīme paplašinās vai dažkārt kļūst abstraktāka¹⁴. Šāds raksturīgs adverbializējies illatīvs ir arī *orañ*¹⁵. Tā kā illatīva formu adverbializācija sākusies ļoti sen, arī tas ļauj secināt, ka lietuviešu valodā kadreiz ir bijis vārds *óras* ar nozīmi 'lauks'. Līdz mūsu dienām nonākusi vārda *óras* '*lauks' adverbializējusies forma *orañ* ar daudz abstraktāku nozīmi 'ārā, laukā'. Nozīmes maiņu varam stādīt priekšā

¹³ Sal. J. Jablonskis, Rinktiniai raštai, I, Vilnius, 1957, p. 644.

¹⁴ Sk. A. Laigonaite, Vietininkų reikšmė ir vartoseną dabartinėje lietuvių kalboje, Vilnius, 1957, p. 49. Raksturīgi arī tas, ka daudzus adverbializējušos illatīvus pazīst pat tās izlokšnes, kurās illatīva locījumu vairs nelieto, sk. turpat, 50. lpp.; sal. J. Jablonskis, Rinktiniai raštai, I, Vilnius, 1957, p. 644; E. Fraenkel, Syntax der litauischen Postpositionen und Präpositionen, Heidelberg, 1929, S. 13.

¹⁵ V. Toporovs līdzīgu adverbju uzrāda arī senprūšu valodā — *arrien*: «С нашей точки зрения, в прусск. *arrien* нужно видеть не существительное в винительном падеже единственного числа, а наречие, восходящее, вероятно, в корню **ār-* и имеющее значение 'там'; ср. лит. *orañ* 'снаружи', 'там' лтш. *āran* — 'снаружи', 'вне', в текстах XVI—XVIII вв. также предлог 'из', ск. В. Н. Топоров, Заметки по прусской этимологии.— ВСЯ III (1958), стр. 113. Те ган jāpiezīmē, ka liet. *orañ* un latv. *āran* pareizi būtu tulkojami krievu valodā ar 'наружу'.

apmēram šādi: 'ārā, laukā' → 'iet ārā, laukā' → 'iet uz lauka', sal. И. Эндзелин ЛП I 53.

Mūsdienu latviešu valodā illatīva formas *āran*, *āreņ*¹⁶ saglabājušās tikai nedaudzās izloksnēs (Sarkanmuiža, Zūras), turpretī senajos rakstos un vārdnīcās to ir visai daudz, piem., *hinauß / forās*, *aran* McL 25; *ausbleiben / aran pallickt* McL 37; *ahrā*, *ahran*, (*ahrs*), *draußen*, *im Freien*, *hinauß!* UW 2; *Ahra*, *ahran*. *drauffen* L(B1) 6 u.c., sk. ME I 240; EH I 194; sal. И. Эндзелин ЛП I 51; J. Endzelins LGr 460 sek. (317 §).

Visas aplūkotās formas – *ārā*, *āran* un *orē*, *oraņ*, kā redzējām, nozīmes ziņā vēl stāv tuvu vārdu *ārs*, *āre* un *óras* sākotnējai nozīmei 'lauks, aramlauks' un parāda, ka arī lietuviešu valodā vārds *óras* kādreiz nozīmējis 'lauks, aramlauks', lai gan mūsdienu lietuviešu valodā vārdu *óras* tiešajā locījumā ar šādu nozīmi vairs nesaņemam.

Lauka apzīmēšanai baltu valodās bez latv. *ārs*, *āre*, liet. *óras* bija arī citi vārdi: liet. *laukas*, latv. *lauks*, pr. *laucks*, sal. K. Būga RR II 257, E. Fraenkel LEW I 343; J. Endzelins ME II 426, kā arī liet. *dirvā*, latv. *druva*, sal. E. Fraenkel LEW I 97; J. Endzelins ME I 505 u.c.¹⁶ Visi šie vārdi nebija pilnīgi sinonīmi; *ārs*, *āre* un *óras* nozīmēja 'aramlauks', *laukas*, *lauks* – 'klajums, apstrādāšanai derīga platība mežā', *dirvā*, *druva* – 'uzirdināts lauks', sal. K. Būga RR II 257. Ar laiku lietuviešu valodā vārdu *óras* '*lauks, aramlauks' pilnīgi izstūma nozīmē tuvais vārds *laukas*. Arī latviešu valodā vārds *lauks* ieguva plašāku izplatījumu valodā un vārdus *ārs*, *āre*, lai gan tie vēl ilgi saglabājuši seno nozīmi, lauka nozīmē no aktīvās leksikas izstūma. Vārds *āre* saglabājās kā dzejas valodas vārds ar paplašinātu nozīmi 'plašums, plašs klajums', bet *ārs* – ar abstraktāku nozīmi 'vieta ārpusē, laukā, brīvā dabā'.

Lietuviešu valodā vārds *óras*, zaudējis savu sākotnējo konkrēto nozīmi, arī ieguva daudz abstraktāku nozīmi 'vieta ārpusē, laukā, brīvā dabā', kā apliecina šī vārda adverbializējušās formas. No abstraktākās nozīmes 'vieta ārpusē, laukā, brīvā dabā' tālāk veidojās vārda *óras* jaunā nozīme 'gaiss'. Nozīmes veidošanos varam iedomāties apmēram šādi: 'vieta ārpusē, laukā, brīvā dabā' → '*vieta, kur daudz gaisa' → 'gaiss'. No vārda *óras* 'gaiss' savukārt nozīme 'laiks' radās šādā veidā: 'gaiss' → 'gaisa maiņa' → 'laiks (klimats)'¹⁷. Semantiskā ziņā paralēlu nozīmes maiņu 'gaiss' → 'laiks (klimats)' uzrāda arī latviešu valoda, sal. *gaiss gruozās*, *pārmijas* 'die Luft, das Wetter ändert sich' u.c., ME I 587 s.v. I *gāiss* (4. noz.).

Tātad kopējas cilmes vārdi – latv. *ārs* un liet. *óras* mūsdienās tiek lietoti ar pilnīgi atšķirīgām nozīmēm, lai gan to sākotnējā nozīme ir bijusi kopēja. Latviešu valodas vārds *ārs* līdz mūsu dienām nonācis ar senāku nozīmi nekā lietuviešu valodā vārds *óras*, kas laika gaitā ieguvis jaunas nozīmes, ar kurām tas arī zināms mūsdienu lietuviešu valodā.

Latv. *ārklis* : liet. *árklas*

Mūsdienu latviešu valodā ar vārdu *ārklis* apzīmē dzelzs darbarīku zemes aršanai, sāl. 'der Pflug' ME I 141 s.v. (1. noz.), 'пflug' LKV 71.

¹⁶ Sal., piemēram, J. O z o l s, Daži latviešu leksikas materiāli, Rīgā, 1958, 81. lpp.

¹⁷ Par latviešu valodas atbilstošajiem *gāiss* un *laiks* kā arī par šo jēdzienu apzīmējumiem citās indoeiropiešu valodās sk. C. D. B u c k D 64, 71.

Arī mūsdienu lietuviešu valodā ar vārdu *ārklas* (3) apzīmē darbarīku zemes apstrādāšanai, taču ne mūsdienu dzelzs arklū, kā tas ir latviešu valodā, bet gan seno spīļarklū, sal. 'senovinis padargas žemei arti; žagrē, žambis' DŽ 34; LKŽ I 246; 'coxa' LRKŽ 61; 'coxa, пльг' LRŽ 39 u.c.¹⁸

Gan liet. *ārklas*, gan latv. *ārklis* kā darbarīku nosaukumi ir seni atvasinājumi no darbības vārda, kas apzīmē zemes apstrādāšanu – liet. *arti* resp. latv. *art*, sk. K. Būga RR III 710 sek.; P. Skardžius ŽD 193; J. Endzelīns LGr 349 sek. (177 §), LSF 93, BSF 93 sek. Lietuviešu un latviešu valodas vārdiem radniecīgi tā paša darināšanas tipa vārdi arī citās valodās: s. sl. *ralo* 'arkls', bulg. *ralo, rādlo* 't.p.', serb.-horv. *ralo, oralo* 't.p.', čeh. [*rādlo* 't.p.'], po. *radlo* 't.p.' u.c., kuri atvasināti no darbības vārda sl. **orati* 'art', kā arī gr. ἀροτρον 'arkls' – ἀροῦν 'art', lat. *arātrum* 'arkls' – *arāre* 'art' u.c., sal. K. Būga RR I 196; J. Endzelīns LGr 249 (118 §); B. H. Tonopov Э 40 sekk.; L. Hjelmstev EB 34; A. Walde – J. Pokorny VW I 78 u.c.

Liet. *ārklas* un latv. *ārklis*, tāpat kā radniecīgie vārdi citās indoeiropiešu valodās, apzīmē vienu no senākajiem zemkopības darbarīkiem. Līdz ar zemkopības attīstību mainījās arī zemes apstrādāšanas darbarīki, to nosaukumi pa daļai mainījās līdz ar pašu zemes apstrādāšanas rīku pilnveidošanos.

Latviešu valodā vārds *ārklis* vienmēr gājis līdzī, ja tā varētu teikt, reālijai, ko tas apzīmē, lai kā arī mainījās un pilnveidojās šis zemes apstrādāšanas darbarīks. Izloksnēs gan sastopami arī dažī citi nosaukumi senajam koka spīļarklam, kā *ruogainītis* KV I 870; *starainis* ME III 1045; *staklītis* KV I 870; *spīlnieks* ME III 1004 u.c., taču visbiežāk gan tiek lietots vārds *ārklis* ar kādu apzīmētāju: āķu *arkls*, dakšu *arkls*, čača *arkls*, ilkšu *arkls*, krābiņu *arkls*, mazais *arkls*, spīļu *arkl(i)s*, spīglu *arkls*, spīļarkls, stakļu *arkls*, šķekuma *arkls*, žuburarkl(i)s, žuburu *arkls* u.c., sk. ME I 141 s.v. *ārklis* (1. noz.), ME III 1004 s.v. *žuburārklis*, EH I 129 s.v. *ārklis* (1. noz.).

Vēlāk, kad arklus sāka ražot rūpnieciski un tos sāka iegādāties arī latviešu zemnieki pagājušā gadsimta otrajā pusē, šiem dzelzs zemes apstrādāšanas darbarīkiem radās citi apzīmētāji – vāczemes *arkls*, griežamais *arkls*, kā arī pēc lemešu skaita – vienlemeša, div-, trīs- un četrlemešu *arkls*, sal. ME I 141 s.v. *ārklis* (1. noz.). Mūsu dienās sastopami arī pieclemešu traktoru *arkli* u.c.

Kā redzējām, latviešu valodā kā senā, tā jaunā, dzelzs arkla, nosaukums ir viens un tas pats. Lai nošķirtu vienu no otra, parasti lieto dažādus apzīmētājus, bet plašāk lietotie vārdi ir – dzelzs zemes apstrādāšanas darbarīka apzīmēšanai *ārklis*, senā koka zemes apstrādāšanas darbarīka apzīmēšanai – *spīļarkls*, sk. augstāk un LKV 694.

Senajās vārdnīcās vārds *arkls* visur tulkots vācu valodā ar 'der Pflug', sal. McL 136; McP 358; L (BI) 7; St GL 16; St L II 7 u.c., vienīgi LKVV 24 sastopam: *arklis, m. naye, coxá Pflug, m.*

Lietuviešu valodā līdzās senajam zemes apstrādāšanas darbarīka nosaukumam *ārklas* vēlāk, pilnveidojoties zemes apstrādāšanas tehnikai un rodoties jauniem darbarīkiem, radās arī jauni nosaukumi: *žubrois* (1), *žāmbis* (2), *žāmbris* (2)*'vien-

¹⁸ J. Rīteris liet. *ārklas* tulkojis latviešu valodā ar 'arkls' LLV 53. taču, kā tas redzams no tālākā šo radniecīgo vārdu nozīmju apskata, šāds tulkojums tikai daļēji atbilst patiesībai.

lemeša spīļarkls', *žagrē* (2) 'divlemešu spīļarkls', *stagūtas*, *stagūtē* 'spīļarkls' u.c., sal. DŽ 966, 983; K. Būga RR I 133 (un l. piez.), 380; II 679; P. Skardžius ŽD 302, 361; SŽ 23; J. Kruopas PRL 270; P. Dundulienė ŽL 27 sekk., 83 sekk.; J. Elisonas APh III (1932) 128 sekk.; C. D. Buck D 495 sek.; O. Schrader—A. Nehring RL II 185 u.c.

Aplūkotos nosaukumus uzrāda arī senās lietuviešu valodas vārdnīcas, piem.: K. Sirvīda vārdnīcā (1642): *plug* | *Aratrum*, Arklas SD 301; *Rádlíčá* | *Aratrum in superficie agrum profcindens*. Arklas SD 373; *Rádló* | *Vomer aratri leuioris quod secundae arationi feruit*. Žuobris SD 373; F. Haaka vārdnīcā (1730): Arklas, *klo*, *der Pflug* HV I 10; *žagrē*, *rés ein Pflug* HV I 148, sal. HV II 198; sk. arī RW I 7, 184, II 278; MW I 11, 337, II 372 u.c., kur *arklas* tulkots ar 'ein Pflug', bet *žagrē* — 'ein Littauischer Pflug'.

Vēlāk Lietuvā XIX gs. sākumā muižās, bet gadsimta beigās arī zemnieku saimniecībās sāka ieviesties dzelzs arkli, kā norāda P. Dundulienė ŽL 113. Radās nepieciešamība tam dot atšķirīgu nosaukumu, lai nošķirtu no pašu ražotajiem zemes apstrādāšanas darbarīkiem. Lietuviešu valodā dzelzs arkla apzīmēšanai ieviešās aizgūvums no poļu valodas *plug* vai (balt)krievu valodas *пflug* — *plūgas* (2), sk. K. Būga RR I 349; E. Fraenkel LEW I 631, bet tā sauktajā Mazajā Lietuvā — arī aizgūvums tieši no vācu valodas — *plūgas*, sk. E. Fraenkel LEW I 631. Vārdu *plūgas* tagad lieto lietuviešu literārajā valodā ar nozīmi 'arkls', sal. 'geležinis padargas žemei arti' DŽ 601; 'пflug' LRKŽ 483 u.c.

Senajos rakstos, kā var secināt pēc P. Skardžus pētījuma¹⁹, aizgūvumu *plūgas* vēl nepazīst. Vārdnīcās tas parādās arī samērā vēlu, kā rāda esošie materiāli: F. Haaka vārdnīcā (1730), piemēram, aizgūvums vēl nav fiksēts, bet P. Ruiģis (1747) jau norāda: *žagrē*, *ein Littauischer Pflug*, *Plūgas*, *ein Deutscher* RW I 7, II 278, sal. tāpat MW I 11, II 372; NW 310; KW 322 u.c.

Lietuviešu valodā saduramies ar visai raksturīgu gadījumu, ka aizgūvums iekaro valodā paliekošu vietu un tādējādi neļauj dzimtajam vārdam tālāk mainīt nozīmi, lai gan pati reālija, ko vārds apzīmē, laika gaitā pilnveidojās.

Lietuviešu valodas vārds *arklas* tāpat saglabājies kā senā zemes apstrādāšanas darbarīka nosaukums, turpretī latviešu valodā vārds *arkls* apzīmē jauno mūsdienu zemes apstrādāšanas darbarīku, taču šo vārdu lieto arī senā, koka zemes apstrādāšanas darbarīka apzīmēšanai, lai gan, kā jau tika norādīts, visbiežāk kā vienā, tā otrā gadījumā vārdam tiek pievienots kāds apzīmētājs, tā veidojot saliktu reālijas apzīmējumu.

No visa teiktā secināms, ka lietuviešu valodas vārds *arklas* saglabājies senāku nozīmi, būdams par apzīmējumu arī senākai reālijai.

Vilniaus Valstybinis V. Kapsuko v.
universitetas
Lietuvių kalbos katedra

[teiktā
1964 m. balendžio mėn.

¹⁹ Sk. P. Skardžius, Die slavischen Lehnwörter im Alllitauischen. — TiZ VII (1931).

Saisinājumi

- APH — Archivum Philologicum, Kaunas, 1930 sekk.
- BB — Beiträge zur Kunde der indogermanischen Sprachen. hrsg. von A. Bezzenberger, Göttingen, 1877 sekk.
- A. Brückner SEP — A. Brückner, Słownik etymologiczny języka polskiego, Kraków, 1927.
- C. D. Buck D — C. D. Buck, A dictionary of selected synonyms in the principal Indo-European languages, Chicago, 1949.
- Bsl — Balticoslavica, I—III, Wilno, 1933—1938.
- K. Būga AS — K. Būga, Aistiški Studijai, I, Peterburgas, 1908.
- K. Būga RR — K. Būga, Rinktiniai raštai. Sudarė Z. Zinkevičius. I—III, Vilnius, 1958—1961.
- DK — Katechismas Arba Mokslas kiekvienam krikščionii priavalvs... per Kuniga Mikaloju Daugzsa... Wilniuė, 1595.
- DP — Postilla Catholica... Per Kuniga Mikaloiv Davksza... Wilniui, 1599. (Citėts pėc 1926. g. fotokopiju izdevuma.)
- P. Dundulienė ZL — P. Dundulienė, Zemdirbystė Lietuvoje. — Lietuvos TSR Aukštųjų mokyklų Mokslo darbai, Istorija, V, Vilnius, 1963.
- DZ — Dabartinės lietuvių kalbos žodynas. Ats. redaktorius J. Kruopas, Vilnius, 1954.
- J. Endzelins BSF — J. Endzelins, Baltu valodu skaņas un formas, Rīgā, 1948
- EH — J. Endzelins un E. Hauzenberga, Papildinājumi un labojumi K. Mūlenbacha Latviešu valodas vārdnīcai, I—II, 1934—1946.
- J. Endzelins LGr — J. Endzelins, Latviešu valodas gramatika, Rīgā, 1951.
- J. Endzelins LSF — J. Endzelins, Latviešu valodas skaņas un formas, Rīgā, 1938.
- J. Endzelins SV — J. Endzelins, Senprūšu valoda, Rīgā, 1943.
- A. Fick VW — A. Fick, Vergleichendes Wörterbuch der indogermanischen Sprachen, 4. Auflage, I—III, Göttingen, 1890—1909.
- E. Fraenkel LEW — E. Fraenkel, Litauisches etymologisches Wörterbuch, I, Heidelberg—Göttingen, 1962.
- L. Hjelmslev EB — L. Hjelmslev, Etudes baltiques, Copenhagen, 1932.
- H. Hübschmann AGr — H. Hübschmann, Armenische Grammatik, I, Leipzig, 1897.
- HV — Vocabularium Litthvanico-germanicum, et germanico-litthvanicum... von Friederich Wilhelm Haack... Halle, 1730.
- J. Kruopas PRL — J. Kruopas, M. Pelkevičiaus raštų leksika, Vilnius, 1951. (Disertācija mašinrakstā.)
- KV — Latviešu konversācijas vārdnīca, I—XXI, Rīgā, 1921—1940.
- KW — F. Kurschat, Litauisch-deutsches Wörterbuch, Halle a. S., 1883.
- KZ — Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung auf dem Gebiete der indogermanischen Sprachen, begr. von A. Kuhn, Berlin, 1852 sekk.

- L(B1) — Lettisch-Deutsches Lexicon... von Johanne Langio. (Citēts pēc E. Bleses manuskripta fotokopiju izdevuma 1936. g.)
- LD — Kr. Barons un H. Visendorfs, Latvju dainas, I—VI, Jelgavā—Pēterburgā, 1894—1915.
- LKV — Latviešu-krievu vārdnīca, Rīgā, 1963.
- LKVV — Latviešu-krievu-vācu vārdnīca, Maskavā, 1879.
- LKZ — Lietuvių kalbos žodynas. Redagavo J. Balčikonis. I, Vilnius, 1941; II, Kaunas, 1947.
- LLV — J. Rīteris, Lietuviški-latviska vārdnīca, Rīgā, 1929.
- LRKZ — A. Lyberis, Lietuvių-rusų kalbų žodynas, Vilnius, 1962.
- LRŽ — B. Sereiskis, Lietuviškai-rusiškas žodynas, Kaunas, 1933.
- LTD — Latvju tautas dainas. Rediģējis prof. J. Endzelins, I—XII, Rīgā, 1928—1932.
- Ltdz — Latviešu tautasdziesmas. Izlase, I—III, Rīgā, 1955—1957.
- McL — Lettus. Das ist Worlbuch... durch Georgivm Mancelivm.... Riga... M.DC.XXXVIII. (Citēts pēc A. Gintera 1929. g. fotokopiju izdevuma.)
- McP — Phraseologia Lettica... durch Georgium Mancelium.... Riga... 1638. (Citēts pēc iepriekšminētā izdevuma.)
- ME — K. Mūlenbacha Latviešu valodas vārdnīca. Rediģējis, papildinājis, turpinājis, J. Endzelins. I—IV, Rīgā, 1923—1932.
- MV — M. Miežiņš, Leišu-latviešu-poļu-krievu vārdnīca. Tilžėje, 1894.
- MW — Littauisch-deutsches und Deutsch-littauisches Wörter-Buch... von Christian Gottlieb Mielcke... Königsberg, 1800.
- NW — G. H. F. Nesselmann, Wörterbuch der Littauischen Sprache, Königsberg, 1851.
- J. Pokorny IEW — J. Pokorny, Indogermanisches etymologisches Wörterbuch, Bern, 1947 sekk.
- RW — Littauisch-Deutsches und Deutsch-Littauisches Lexicon... von Philipp Ruhig..., Königsberg, 1747.
- SB — Studi Baltici, Rom, 1931 sekk.
- SBPA — Sitzungsberichte der Preußischen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Berlin, 1923 sekk.
- O. Schrader—A. Nehring
RL — O. Schrader—A. Nehring, Reallexicon der indogermanischen Altertumskunde, I—II, Berlin und Leipzig, 1917—1929.
- SD — Dictionarivm trivm lingvarvm... Auctore Constantino Szyrwid..., Terlia editio..., Vilnae... M.DC.XLII.
- J. Sehwers DLL — J. Sehwers, Die deutschen Lehnwörter im Lettischen, Zürich, 1918.
- P. Skardžius ŽD — P. Skardžius, Lietuvių kalbos žodžių daryba, Vilnius, 1943.
- SIGL — Neue vollständigere Lettische Grammatik, Nebst einem Lexico... von Gotthard Friedrich Stender..., Braunschweig, 1761.

- SIL. — Lettisches Lexicon... von Golthard Friedrich Stender... Mitau... 1789.
- SZ — A. Lyberis, Lietuvių kalbos sinonimų žodynas, Kaunas, 1961.
- TiZ — Tauta ir žodis, Kaunas, 1923 sekk.
- R. Trautmann BSW — R. Trautmann, Baltisch-slavisches Wörterbuch, Göttingen, 1923.
- UW — K. Ulmann, Lettisch-deutsches Wörterbuch, Riga, 1872.
- M. Vasmer REW — M. Vasmer, Russisches etymologisches Wörterbuch, I—III, Heidelberg, 1953—1958.
- A. Walde—J. Pokorny VW — A. Walde—J. Pokorny, Vergleichendes Wörterbuch der indogermanischen Sprachen, I—III, Berlin—Leipzig, 1927—1932.
- ZsIph — Zeitschrift für slavische Philologie, Leipzig, 1925 sekk.
- BSЯ — Вопросы славянского языкознания, Москва, 1954 sekk.
- OC — С. И. Ожегов, Словарь русского языка, Издание 5-ое, Москва, 1963.
- A. Г. Преображенский ЭС — А. Г. Преображенский, Этимологический словарь русского языка, I—II, Москва, 1959.
- Э — Этимология. Исследования по русскому и другим языкам. Москва, 1963.
- И. Эндзелин ЛП — И. Эндзелин, Латышские предлоги, I—II, Юрьев, 1905—1906.
- ЮЛС — А. Юшкевич, Литовский словарь... с толкованием слов на русском и польском языках, Вып. I—III, Санктпетербург, 1897—1922.

arm.	— armėņu	piez.	— piezīme
augšz.	— augšzemnieku	pl.	— pluralis
bulg.	— bulgāru	raj.	— rajons
čeh.	— čehu	sal.	— salīdzini
čerm.	— čeremisu	sek.	— sekojošā lappusē
got.	— gotu	sekk.	— sekojošās lappusēs, kojošos gados
gr.	— grieķu	sk.	— skalies
ide.	— indoeiropiešu	s.v.	— sub voce
ig.	— igauņu	t.p.	— las pats
ir.	— iru	u.c.	— un citi (citas), un cilur
j. pers.	— jaunpersu	u.t.f.	— un tā tālāk
kr.	— krievu	var.	— variants
lat.	— latīņu	→	— nozīme pārveidojusies par
latv.	— latviešu	←	— veidojies no nozīmes
liet.	— lietuviešu	>	— vārds pārverties par
po.	— poļu	<	— vārds radies no
pr.	— senprūšu	*	— (vārda priekšā) apzīmē secinātu formu
s. a. vāc.	— senaugšvācu		— aiz vārdiem ar lauzto intonāciju norāda, ka izrunā zudusi starpība starp lauzto un kritošo intonāciju
serb.-horv.	— serbu-horvātu		
skr.	— sanskrita		
sl.	— slavu		
s. sl.	— senslavu		
bij.	— bijušais		
noz.	— nozīme		
piem.	— piemēram		

Aiz darba nosaukuma ar romiešu cipariem atzīmēts sējums vai vārdniņas daļa, ar arābu cipariem — lappuse vai sleja; LD, LTD un Ltdz ar arābu cipariem norādīts tautasdziesmas kārtas numurs sējumā.

APIE KAI KURIŲ LIETUVIŲ IR LATVIŲ KALBŲ BENDROS KILMĒS DAIKTAVARDŽIŲ REIKSMĒS PAKITIMUS

R. BERTULIS

Резюме

Šiame straipsnyje nagrinėjami trijų bendros kilmės lietuvių ir latvių kalbų daiktavardžių liet. *aketė/eketė* 'lede prakirsta skylė' lat. *akacis* 'akivaras', liet. *óras* 'dujos, supančios žemę', 'atmosferos sąlygų būseną tam tikru laiku' lat. *árs* 'vieta lauke' ir liet. *árklas* 'senovinis padargas žemei arti' lat. *árkls* 'plūgas' reikšmių savitarpio santykiai.

Remiantis abiejų kalbų tarmių medžiaga, senųjų raštų duomenimis ir palyginimu su kitomis giminiškomis kalbomis, nustatoma, kad dabartinės latvių kalbos žodžiai *akacis* ir *árs* yra išlaikę senesnę reikšmę, negu žodžiai *aketė/eketė* ir *óras* dabartinėje lietuvių kalboje; tuo tarpu dabartinės lietuvių kalbos žodis *árklas* yra išlaikęs senesnę reikšmę, negu *árkls* dabartinėje latvių kalboje.

ОБ ИЗМЕНЕНИИ ЗНАЧЕНИЙ НЕКОТОРЫХ СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ, ОБЩИХ ПО ПРОИСХОЖДЕНИЮ В ЛИТОВСКОМ И ЛАТЫШСКОМ ЯЗЫКАХ

P. БЕРТУЛИС

Резюме

В данной статье рассматриваются взаимоотношения значений трех существительных, общих по происхождению в литовском и латышском языках: лит. *aketė/eketė* 'прорубь' лтш. *akacis* 'окно в болоте', лит. *óras* 'воздух', 'погода' лтш. *árs* 'местов наруже' и лит. *árklas* 'соха' лтш. *árkls* 'плуг'

Основываясь на диалектный материал, используя данные письменных памятников и родственных языков, делается вывод, что слова современного латышского языка *akacis* и *árs* сохранили более древнее значение, чем слова *aketė/eketė* и *óras* в современном литовском языке; между тем слово современного литовского языка *árklas* сохранило более древнее значение, чем слово *árkls* в современном латышском языке.